

ВІДМОВА ЯК МОВЛЕННЄВА ДІЯ

Сучасна лінгвістика позначена виокремленням синтаксичної прагматики як окремої дисципліни.

Прагматичний аспект володіння мовою передбачає вміння не тільки конструювати речення, але й вміння його правильно використовувати. Центральним поняттям синтаксичної прагматики є поняття висловлення, що може являти собою не тільки повідомлення інформації, але й здійснення багатьох інших дій. Так, у процесі спілкування люди не просто будують речення, а використовують ці речення для здійснення таких дій, як прохання, порада, попередження, обіцянка та ін. Усе це – мовленнєві акти, що становлять ситуацію безпосереднього спілкування мовця зі слухачем.

Поняття мовленнєвого акту вперше використали представники Оксфордської логіко-філософської школи: Дж. Остін, Г.Ф.Стросон та американець Дж. Сьорль, які є авторами теорії мовленнєвих актів. Згідно з їхньою теорією, мінімальною одиницею людської комунікації є не речення чи висловлення, а певна дія мовця, спрямована на досягнення тої чи іншої комунікативної мети.

Комунікативна мета висловлення втілюється в конкретному мовленнєвому акті ініціатора діалогу – акції й викликає у відповідь реакцію співрозмовника. Одним з видів мовленнєвих акцій-реакцій є відмова, що усвідомлюється як заперечна реакція на акцію спонукання.

В основі висловлень-відмов – небажання мовця виконати дію, реалізувати стан справ, до чого його спонукає співрозмовник. Наприклад:

[Послухай мене, Ганусю, – просила я її, – і пристань на те...] – Не хочу! Ліпше попродам усі свої образки! Оцеї і той, і он той (О.Кобилянська). У відповідь на прохання співрозмовника (пристати на певну пропозицію), мовець відкидає її здійснення і мотивує тим, що віддає перевагу зовсім іншій ситуації (продати свої образки). Тим самим реалізується акт відмови, за якого простежується невідповідність ситуації, яка імпонує співрозмовнику, і тої, якій віддає перевагу мовець. Отже, відмова – мовленнєвий акт реакції, який виникає при незбіганні інтересів мовця і слухача.

Актуальність дослідження мовленнєвого акту відмови в українській мові визначається відсутністю системних синтаксичних описів висловлень, що його реалізують. Водночас всебічний аналіз таких мовленнєвих дій актуальний і в аспекті психології людського спілкування.

У сучасній українській синтаксичній класиології до кінця не з'ясовано місце відмови в системі прагматичних типів речень. Це пов'язано з відсутністю єдиної вичерпної класифікації мовленнєвих актів.

Найбільш визнаною є класифікація мовленнєвих актів, запропонована Дж.Сьорлем, який виділяє 5 прагматичних типів речень: репрезентативи, директиви, комісиви, експресиви, декларативи [2]. У цьому контексті відмову можна кваліфікувати як різновид репрезентативів – висловлень, мета яких полягає в експлікації почуттів та ставлення адресанта до ситуацій, подій, фактів тощо, про які йдеться у його повідомленні.

Для кваліфікації того чи іншого мовленнєвого акту релевантним чинником виступає прагматична ситуація, яка детермінує комунікативний намір мовця і пов'язаний з ним тип змісту, що оформлений у певній реченнєвій структурі. У зв'язку з цим можна представити ознаки мовленнєвої ситуації, що реалізує відмову: 1) наявність мовця та слухача; 2) незацікавленість мовця у реалізації ситуації, до якої його спонукає співрозмовник; 3) довільний характер стосунків між учасниками комунікації

(як рівні, так і субординаційні); 4) довільний стиль спілкування (як офіційний, так і неофіційний).

Висловлення-відмови позначені бінарністю структури. Її утворюють: 1) власне відмова; 2) мотиваційний компонент.

Можна виділити такі основні способи репрезентації власне відмови:

а) заперечна дієслівна лексема у формі майбутнього часу, що тотожна вжитій у висловленні – акції. Наприклад: *[Дай два банки!] – Не дам!*

(О.Кобилянська);

б) дейктичне граматикалізоване дієслово **бути** у формі майбутнього часу з запереченням: *[Ти ж утомлена. Ходи їж з нами.] – Ні, не буду, не можу* (О. Кобилянська);

в) модальна лексема зі значенням небажаності (іноді у супроводі повнозначного дієслова). Наприклад: *[Сідай трохи!] – Не хочу* (О. Кобилянська).

Мотиваційний компонент експлікується у висловленні на зразок:

[Ануते, здирайтеся! Ходімо!] – Ні, я не піду. Щось мені нездужиться сьогодні. Буду вдома сидіти (Панас Мирний). У відповідь на прохання співрозмовника виконати певну дію (збиратися і йти) мовець категорично повідомляє, що він не виконає цієї дії (не піде). Щоб пом'якшити свою категоричність, відмова мотивується певними обставинами, які перешкоджають виконати прохання (не піде, бо щось нездужиться).

Мотиваційний компонент не завжди присутній у відмові, хоча людина завжди має якісь підстави для відмови. З огляду на експліцитність / імпліцитність мотиваційного компонента у структурі висловлення можна виділити два семантичні різновиди відмови, зокрема: 1) толерантна відмова

(з мотиваційним компонентом); 2) категорична відмова (як правило, без мотиваційного компонента).

З огляду на окреслену структуру висловлень-відмов можна говорити про два їх прагматичні різновиди:

1) пряма відмова – висловлення, у якому обов'язково експлікується власне відмова;

2) непряма відмова – опосередкована мовленнєва дія, де власне відмова заступається мотиваційним компонентом.

Проаналізовані раніше висловлення становили прямі відмови. Непряму відмову репрезентує висловлення: *[Дай сюди (гроші)!] – Еге, не можна – мамка битимуть* (М. Коцюбинський). У відповідь на вимогу співрозмовника виконати певну дію (віддати йому гроші) мовець наводить обставини, що унеможливають виконання цієї дії і тим самим відмовляє співрозмовників.

Як правило, непряма відмова водночас є відмовою толерантною.

Аналіз прямих та непрямих висловлень-відмов засвідчує функціональну значущість мотиваційного компонента у її структурі. При цьому можна простежити основні види мотивації, релевантні для відмови:

а) представлення своїх намірів як таких, що не збігаються з намірами співрозмовника. Наприклад: *[Рятуй людей на Загребеллі. Потопають, чув? – наказує він (поліцейський справник) батьку сиплим голосом. – У тебе човен на всю губернію, і сам ти мореплавець.] – Ой, рад би я людей рятувати. Та удосвіта Христове Воскресіння. Святої паски мушу з'їсти скибку і випити треба по закону* (О. Довженко). Співрозмовник хоче, щоб мовець виконав певну дію (рятував людей), але той має інші наміри

(святкувати Христове Воскресіння), а тому відмовляється виконувати цю дію;

б) представлення спонукуваної дії як такої, що не відповідає принципам мовця. Наприклад: *[Ти ж, Палажко, співаєш дуже багато пісень. Заспівай нашим панам якої-небудь гарної пісні!] – Оце! Узля б та отут співала, неначе дурна дівка* (І.С. Нечуй-Левицький). Палажка відмовляє, бо вважає, що в кухні перед панами співають лише дурні дівки, а вона себе до таких не зараховує;

в) представлення своєї особи як такої, що не надається до виконання приписуваної дії. Наприклад: *[Христе! Чого ж ти? Бач соромлива! Іди, заспівай хоч одну, я послухаю. Я люблю прості пісні.] – Та я не вмію, – одмагалася Христя* (П. Мирний). Співрозмовник спонукає мовця до виконання певної дії (заспівати пісню), мовець же представляє себе як особу, яка не надається до виконання цієї дії (не заспіває, бо не вміє співати пісень);

г) репрезентація власних преференцій. Наприклад: *[Помовчте, дядьку.] – І помовчав би, але любо мені із тобою погомоніти* (М. Стельмах). У відповідь на прохання співрозмовника виконати певну дію (помовчати), мовець відкидає її здійснення і повідомляє, що віддає перевагу зовсім іншій ситуації (погомоніти зі співрозмовником);

д) експлікація стану справ, який блокує (унеможливує) реалізацію приписуваної мовцеві дії. Наприклад: *[Ви б, тіточко, до нас ішли посиділи... Ідіть до нас, тітко!] – Спасибі, Одарко. Я б і прийшла, та ні на кого хати кинути* (П. Мирний). У відповідь на запрошення мовець репрезентує факт, який унеможливує прийняття цього запрошення (тітка охоче б погодилась, але той факт, що хата залишиться сама, змушує її відхилити запрошення).

Таким чином, окреслення ознак мовленнєвої ситуації, що реалізують відмову, та

визначення закономірностей організації цієї мовленнєвої дії дають підстави розглядати відмову як самостійний мовленнєвий акт, позначений прагматичними характеристиками. Водночас вже перше наближення до мовленнєвого акту відмови відкриває перспективи для його дослідження, зокрема: аналіз засобів непрямого вираження відмови; виділення прагматичних різновидів відмови; з'ясування ролі невербальних засобів спілкування у вираженні відмови; осмислення мовленнєвого акту відмови в контексті міжкультурної комунікації.

Література

1. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики. Підручник. – К.:Видавничий центр "Академія", 2004. – 344 с.
2. Остин Ж. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII. – М., 1986. – С. 22 – 130.
3. Серль Дж. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII. – М., 1986.

*Любов Панчук
наук керівник – доц. В.А. Буда*

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ, РОЛЬ ТА ГАЗЕТНИЙ КОНТЕКСТ КРИЛАТИХ ВИСЛОВІВ (НА ПРИКЛАДІ ПРЕСИ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ)

Мова засобів масової інформації, що відображає складні соціальні процеси, внутрішні людські надії і переживання, погляди, критику тих чи інших подій впливає на вироблення громадської думки, допомагає у формуванні певного типу соціальної людини. Формування словесної тканини газетно-публіцистичного матеріалу, сприйняття його адресатом і вплив на адресата становлять єдиний динамічний процес. До того ж мають значення не лише ідеї, думки, погляди, що проголошуються через пресу, а і способи їх донесення до читача. Для того, щоб формувати громадську думку, публіцистичний твір повинен мати чітку логічну побудову. Але водночас, як зазначає О. Пономарів: "Навіть найдетальніша в логічному плані річ не буде належно сприйнята, якщо вона викладатиметься безпристрасно, неоконечною мовою [3, 124.]

Саме тому для широких можливостей сприйняття у пресі часто використовуються фразеологізми, афоризми, крилаті вислови, сила яких у високому ступені узагальненості, експресивно-емоційній наповненості та стилістичному забарвленні.

В більшості випадків афоризми активно впливають на свідомість читача, деавтоматизують сприйняття контексту, підтримують загострену увагу, активізують мислення людини, викликаючи у неї відповідні асоціації. Часто можна зустріти фрагменти загальновідомих фразеологізмів, уміло вплетених у фразу. Так, наприклад, у газеті "Місто" (5.12.2004) зустрічаємо заголовок "Дамоклів меч боргу держави". Сам вираз виник із давньогрецького переказу, у якому розповідалося про Дамокла – одного із вищих підданих тирана Діоніса Старшого. Цей достойник почав заздрісно говорити про тирана, як про найщасливішого з людей. Діоніс, щоб провчити заздрісника, посадив на своє місце, і той під час балу побачив, що над його головою на кінській волосині висить гострий меч. Звідси вираз отримав значення небезпеки, що загрожує. І, звісно, читачі, вже тільки глянувши на заголовок, зможуть визначити зміст статті, якщо їм відоме значення цього афоризму.

Анологічним є і заголовок публікації у газеті "Свобода" (08.02.2005) – "Деколи корисно бути Хомою невірноючим", в якому вислів "Хома невірноючий" відразу наштовхує на думку, що це говорить про людину, яку важко примусити повірити чому-небудь без належних доказів чи самоперевірки. Але це тільки в тому випадку, якщо читач знає євангельську легенду про Хому невірноючого, який, коли йому розповіли про воскресіння розп'ятого Христа, заявив: "Якщо не побачу на руках його ран від гвіздків і не вкладу палець свій в рани від гвіздків, і не вкладу руки моєї в ребра його – не повірю!" [2, 127.]. Та водночас, якщо він чинив неправильно, то чому "корисно бути Хомою невірноючим?". Мабуть, якісь небезпечні реалії буденності спонукають бути ним. Які ж? І це вже сильний стимул для того, щоб стаття була прочитаною. А все досяглося лише через вдале вплетення фразеологізму у фразу-назву.

Іноді журналісти вдаються до часткової заміни компонентів відомих фразеологізмів. Наприклад: "Президент Президенту око не виклює" ("Вільне Життя" за 10.11.2004), і для порівняння в оригіналі: "Ворон ворону ока не виклює". Деякі заголовки будуються на експресивно нейтральній опозиції. Зокрема: "Храм спотикання. Чи можна зберегти духовність, поділяючи церковну нерухомість?" Де храм спотикання автоматично співвідноситься з камнем спотикання, що означає "камінь перешкоди, спотикання, спокуси" (вислів походить із